

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-65>

УДК 37.013.83(477.43/.44)«18/19»(045)

Фрига І.О.

Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ВСТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ В МЕРЕЖІ ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНИХ ШКІЛ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті досліджено питання встановлення церковнопарафіального шкільництва в Подільській губернії в епоху церковно-шкільної «революції». Встановлено, що друга половина ХІХ ст. на Поділлі пов'язана із відкриттям різних типів навчальних закладів, що належали до Відомства Св. Синоду: 1) прийняття статуту у 1868 р., яким визначено порядок діяльності освіти в жіночих духовних училища (основне завдання – виховання майбутніх парафіяльних священників та вчителів церковнопарафіальних шкіл); 2) початок функціонування Кам'янець-Подільського та Тульчинського духовних училищ та Подільської духовної семінарії; 3) на основі географічного розташування визначено функціонування однокласних (трирічних) та дворічних (п'ятирічних) шкіл.

Ключові слова: Кам'янець-Подільське духовне училище, Тульчинське духовне училище, Подільська духовна семінарія, Вінницька церковно-вчительська школа, Кам'янецька духовна семінарія, Тульчинське єпархіальне жіноче училище, педагогічні курси, Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, Кам'янець-Подільська Маріїнська гімназія.

Friga Inna

Khmelnitsky Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF ADULT EDUCATION IN THE NETWORK OF THE CHURCH PROFESSIONAL SCHOOLS OF THE PODILSKOY GUBERNIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary. The article deals with the issue of the establishment of church parish schooling in the Podillya province during the epoch of the church-school "revolution". The lack of control by the state on the activity of this network of educational establishments was established in connection with the development by Podilskiy Eparchis of their own system of leadership of church parish schools and the system of county and district auditors. The fact of the rise of church parish education in the Podillya diocese was confirmed after the adoption of the special «Rules for church parish schools» by emperor Alexander III in 1884. The sections of spiritual education were identified: the system of home-grown upbringing; religious schools; spiritual seminary. It was established that the second half of the nineteenth century. In Podillia is associated with the discovery of various types of educational institutions belonging to the Office of the Holy Synod: 1) the adoption of the statute in 1868, which defines the order of the activity of education in the women's religious schools (the main task – the upbringing of future parish priests and teachers of church parish schools); 2) the beginning of the functioning of the Kamyanets-Podilsky and Tulchin spiritual schools and the Podilsky Seminary; 3) on the basis of geographical location the functioning of one-year (three-year) and two-year (five-year) schools is determined. The basis for training pedagogical workers of the church parish schools in the Podolsk province is as follows: Vinnytsia school-church school and second-class parish-school schools, Kamyanets theological seminary, Tulchyn diocesan women's college, gymnasium, pedagogical courses. The peculiarities of the educational process of the Kamyanets-Podilsky male gymnasium and its quantitative, national and social conditions of high school students are considered. The qualitative changes and educational process of the Kamyanets-Podilsky Mariinsky Gymnasium were determined, namely: reviewing and finalizing the programs of the institution in a solid way in accordance with the standards of the table and the uniformity of the completion of the course in the context of the classes, taking into account the year and the individual development of the students.

Keywords: Kamyanets-Podilskiy Vocational School, Tulchinsky Spiritual School, Podilsky Seminary, Vinnytsia School-Teacher's School, Kamyanetsky Seminary, Tulchin Diocesan Women's College, Pedagogical Courses, Kamyanets-Podilsky Men's Gymnasium, Kamyanets-Podilsky Mariinsky gymnasium.

Постановка проблеми. У ХІХ столітті освіта Подільської губернії і загалом Правобережної України мала яскраво виражений церковнопарафіальний характер. Поділля стало одним з авангардних регіонів у поширенні масового церковнопарафіального шкільництва нового індустріального типу – церковно-шкільної «революції».

У середині ХІХ ст. в Подільській губернії налічувалося лише п'ять приходських училищ, в яких навчалася мізерна частка подільських дітей шкільного віку [1, с. 442]. Крім того, іменуєчись приходськими, вони не були церков-

нопарафіальними. Відкривалися такі школи державними органами влади, а церковна назва обумовлювалася тією обставиною, що в умовах відсутності педагогічних вузів в цих закладах часто викладали церковнослужителі.

Дещо краще шкільну справу було поставлено в державних та удільних маєтках. Укази Святейшого Синоду Руської Православної Церкви 1836 та 1837 рр. стосувалися подільських сіл і вимагали від місцевого духовенства відкривати церковнопарафіальні школи. Ці навчальні заклади вже виправдовували свою церковну назву і відкривалися саме причтами та парафіяна-

ми. Щоправда, ця справа все ще трималася на голому ентузіазмі і не мала міцної матеріальної бази. Тому й результати заснування церковно-парафіяльних шкіл в удільних та державно-маєтностях були поки що порівняно скромними. У 1842 р. в таких школах навчалося лише 398 учнів. В 1855 р. їх було порівняно більше (1200 осіб), проте й це зовсім небагато для величезної Подільської губернії [2, с. 87].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток освіти дорослих в другій половині XIX століття, як зазначає Константинова Н.А., пов'язаний насамперед із вихованням у народу релігійних почуттів (утримання релігійної ідеології) завдяки значним асигнуванням держави [3, с. 170]. В той же час церковнопарафіяльні школи, як вважав О. Ососков, були за методичним критерієм слабкіші за міністерські школи, головне їх завдання – релігійне виховання дітей трудового народу [4, с. 23]. Про надання учням мережею церковнопарафіяльних шкіл знань, що не відповідали соціальним потребам українського народу свідчить праця М. Ярмаченко [5, с. 135].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на думки вище згаданих науковців, мережа церковно-парафіяльних шкіл була досить поширеною на території Подільської губернії та мала суттєвий вплив на формування освітнього рівня серед дорослого населення. У зв'язку з даним фактом доцільним є проаналізувати особливості розвитку освіти дорослих в мережі церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії у другій половині XIX – початку XX століття.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження передумов встановлення та розвитку освіти дорослих в мережі церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії у другій половині XIX – початку XX століття, базуючись на опрацюванні низки архівних документів.

Виклад основного матеріалу. Історичні обставини середини XIX ст. змушували широку громадськість задумуватися над необхідністю масової освіти. В останні роки кріпацької доби на Правобережній Україні стали відбуватися масові відкриття церковнопарафіяльних шкіл. Поштовх було дано на Київщині, де білоцерківський священник о. Петро Лебединцев відкрив систему із чотирьох постійно діючих шкіл нового, індустріального типу. У школах нового зрізця навчання відбувалося шість разів на тиждень у дві зміни, існувала наперед розроблена програма, підручники, джерела фінансування [6, с. 15]. Згодом столична російська преса патетично називала ці школи «предвестницями образования по всей России» [7, с. 46]. Приклад П. Лебедицева був схвалений і місцевою владою, і самим імператором Александром II.

Подільський архієрей Гринарх, отримавши відповідне повідомлення від київського митрополита Арсенія (Москвіна), став наслідувати його дії і вимагати від підлеглого духовенства відкриття церковнопарафіяльних шкіл по Подільській губернії. Якщо на порозі скасування кріпацтва у ще поодиноких подільських церковноприходських школах навчалося лише 2897 школярів, то в 1862 р. у Подільській єпархії

значилося 1157 таких шкіл, у яких налічувалося 23297 учнів, а в 1869 р. подільський преосвящений повідомив до столиці, що в підвідомчій йому єпархії функціонує 1293 школи, які відвідують близько 30 000 дітей обох статей [8, с. 188].

Дореволюційні російські історики шкільництва неодноразово підкреслювали роль Поділля та Південно-Західного краю в справі масового поширення початкової освіти. І власне, Поділля та інші українські губернії за числом церковно-парафіяльних шкіл зберігали першість до кінця існування Російської імперії.

В перші пореформені роки в правобережних губерніях відкрилися тисячі церковнопарафіяльних шкіл, поряд з якими вже майже не було місця для відкриття державних (міністерських) початкових навчальних закладів [9, с. 182]. Крім того церковнопарафіяльні школи були майже не контролювані державою, оскільки подільськими Преосвященними (Гринархом, а згодом Леонтієм) розроблено власну систему керівництва церковноприходськими школами, у якій практично не залишалося місця державним інспекторам міністерських училищ (було засновано особливий відділ («стіл»), що займався керівництвом церковноприходською освітою та здійснював контроль над нею). В 1865 р. подільський преосвящений створив систему повітових та окружних ревізорів церковнопарафіяльних шкіл, що остаточно перетворило парафіяльне шкільництво на самодостатню організацію, яка не мала потреби у державному контролі. В церковнопарафіяльних школах, крім російської, досить часто використовували українську мову. Крім того архієреї Правобережжя закуповували, заборонений у державних (міністерських) школах, «Букварь южнорусский» Т.Г. Шевченка, який був засобом навчання в церковнопарафіяльних школах.

Такий «українізм» церковнопарафіяльних шкіл (порівняно з державними) не відповідав стратегічній меті російської влади. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор почав вимагати від єпархіальних архієреїв Правобережжя передачі церковнопарафіяльних шкіл під контроль державної влади. Однак завдяки зусиллям Київського митрополиту Арсенія (Москвіна) було прийнято колективне архієрейське звернення до монарха царської Росії і Александр II розпорядився залишити відкриті парафіями школи у відомстві православного сповідання, про що свідчить оприлюднення у «Подільських єпархіальних відомостях» [6, с. 31].

Між державними та церковнопарафіяльними школами існувала конкуренція, яка навіть мала певні позитивні наслідки: кожне з відомств намагалось підтримувати свою школу на належному рівні завдяки якості навчально-виховного процесу. Втрати церковнопарафіяльного шкільництва Подільської єпархії у часи протистояння були досить значними, але не смертельними. Якщо у 1862 р. на Поділлі функціонувало 1157 церковнопарафіяльних шкіл, то в 1881 р. їх було лише 62027.

Але після загибелі Александра II до влади прийшов «цар-освітянин» Александр III, який приділяв церковнопарафіяльній освіті небачену досі увагу. У 1884 р. було видано особливі «Правила для церковнопарафіяльних шкіл», які оста-

точно надавали церковним закладам майже той самий правовий статус, що й державним. «Вслід за цим розпочався новий підйом церковно-шкільної справи в Подільській єпархії [10, арк. 87].

У 1894 р. у Подільській губернії нараховувалося вже 1334 церковнопарафіяльні школи. За числом шкіл цього типу Подільська єпархія нарівні конкурувала з Київською митрополією, котра вважалася загальноновизнаним лідером у цьому плані.

У другій половині XIX – на початку XX ст. духовенство залишилося однією з найосвіченіших верств населення. Так, у 1587 р. середній рівень освіченості серед дворян старших 9 років становив 77%, а серед духовенства – 72%, у 1897 р. – відповідно 86% і 89%. Важливим було те, що духовенство переважало дворянство за рівнем освіченості, оскільки значна його частина мала не лише початкову, але й середню або й вищу професійну освіту, яку здобувала, навчаючись в семінаріях та академіях: у 1835 р. спеціальну освіту мали 43% священників, а в 1904 – 64% [11, с. 106].

Першою ланкою у здобутті духовної освіти були духовні училища, яким передувала система домашнього виховання. Особлива увага у родинах духівництва відводилася релігійно-моральному вихованню дітей, обов'язковими елементами якого були відвідування церкви та співи у церковному хорі. Отримавши домашнє виховання, діти з сімей духовенства направлялися до духовного училища.

У вересні 1891 р. Св. Синодом було видано розпорядження, за яким правління духовних училищ за власний кошт, за наявності належного місця, мали розбивати сади та городи та проводити у цих місцях практичні заняття для вихованців училищ із садівництва та городництва [12, с. 192].

Вихованці отримували необхідний запас знань для подальшого навчання у семінарії і можливість зайняття причетницької посади. Таку школу проходила досить значна частина молоді. За 25 років з 1867 по 1891 рр. кількість учнів духовних училищ на Поділлі становила 15 000 осіб [13, с. 94].

Друга половина XIX ст. на Поділлі ознаменувалася із відкриттям різних типів навчальних закладів для дорослих, що належали до відомства Св. Синоду. У 1868 р. був прийнятий статут, що визначав порядок діяльності освіти у жіночих духовних училищах, а до 1892 р. в усій Російській імперії функціонувало 49 подібних освітніх закладів, у яких на цей час отримало освіту 42 тис. дівчат. Загальна кількість учениць на 1892 р. становила 11470 осіб. Спочатку це були трьохкласні, а пізніше – шестикласні училища [14, с. 67]. Основне завдання духовних жіночих училищ полягало у вихованні майбутніх парафіяльних священників та вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, з 1885-1886 н.р. Подільське жіноче училище духовного відомства було перетворено в шестикласне по Статуту єпархіальних училищ, а у вересні 1886 р. згідно Указу Государині Імператриці вихованки Подільського училища, які закінчили повний курс навчання, отримали право на звання домашніх учительок [15, с. 67].

Згідно дописувачів «Подільських єпархіальних відомостей» зазначив у 1897 р., що у Подільській єпархії існувало два духовних жіночих учи-

лища – Кам'янецьке і Тульчинське. Проте у них майже немає дочок дияконів і псаломщиків. До Кам'янецького духовного училища доступ донькам церковнослужителів був заборонений згідно статуту. У Тульчинському духовному училищі таких обмежень не було, але тут існували перешкоди фінансового характеру (вартість навчання без витрат на проживання становила 120-150 руб. на рік).

Варто зазначити, що згідно літературних джерел немає точної дати повного перетворення Тульчинського єпархіального училища у шестикласне. За одними джерелом училище було перетворене у шестикласне впродовж 1888-1889 н.р., згідно іншого в 1892-1893 н.р. [16, с. 605; 17, с. 1-18].

При Тульчинському єпархіальному училищі з жовтня 1892 р. існувала церковнопарафіяльна зразкова школа, відкрита для практичного ознайомлення старших вихованок училища з методами навчання і відповідно до їх діяльності в початкових школах [18, с. 325]. Таких даних про Подільське духовне училище нами не виявлено. Слід зазначити, що саме в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі в кінці XIX ст. практична підготовка ставала провідною формою професійного навчання майбутніх учительок початкової школи.

Подільська духовна семінарія була відкрита за наказом царя Павла I 1 травня 1789 р. в м. Шаргороді при Миколаївському монастирі в приміщенні базиліанського колегіуму. Місто Шаргород обрали для розміщення закладу у зв'язку з тим, що тут у колишньому уніатському Миколаївському монастирі, мешкав єпископ Іоаннікій. Вже першого року на навчання до семінарії вступили 130 дітей.

У закладі щороку збільшувалося кількість учнів, що призводило до відкриття нових класів. Загалом з 1897 р. по 1898 р. в Подільську духовну семінарію закінчили 2665 осіб, з них 815 студентами (учні богославських і філософських класів) [19, с. 32].

Церковнопарафіяльні школи працювали на засадах православ'я, тому особи, що належали до інших віросповідань, були позбавлені можливості здобути освіту. В загальному розрізняли два види шкіл: однокласні (трирічні) і дворічні (п'ятирічні). У 1905-1906 навчальному році в Подільській анархії було 1475 однокласних церковнопарафіяльних шкіл, в тому числі у Кам'янецькому повіті – 127 (6184 учнів), Лeticьському – 73 (3312), в Проскурівському – 177 (4244), Ушицькому – 108 (5247). Всього в однокласних школах навчалось 81411 учнів [20, с. 29].

Двокласних церковнопарафіяльних шкіл на Поділлі у зазначений період було 14, зокрема у Вінницькому, Ольгопільському і Ямпільському повітах – по 3, у Гайсинському і Літинському – по 2, у Кам'янецькому – 1, де навчалось 1479 учнів. У 1910 р. їх залишилося всього одинадцять. Всі вони мали повний склад відділень. У чоловічих школах навчалось 600 осіб, до цього числа не входили учні підготовчих класів. У Немирівській жіночій школі навчалися 62 учениці. Найбільшою двокласною школою на Поділлі була Велико-Мечетнянська (Балтійський повіт) – 81 учень, найменшою – Степанівська (Гайсинський повіт) – 37 учнів [21, с. 264].

Для церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти Поділля вчителів готували Вінницька церковно-вчительська школа та другокласні церковнопарафіяльні вчительські школи, Кам'янецька духовна семінарія, Тульчинське єпархіальне жіноче училище, гімназії, педагогічні курси. У 1907 р. у Вінницькій церковно-вчительській школі налічувалося 67 осіб, а в другокласних школах – 719 хлопців і 70 дівчат, всього 857 осіб [22, с. 38].

У 1904 – 1905 навчальному році в церковних школах навчалось 90,3 тис. дітей обох статей, із них православних – 84,5 тис., католиків – 4,2 тис., протестантів – 19, старообрядців – 110, євреїв – 569 і дітей інших віросповідань – 5 [23, с. 1038–1039].

У церковно-вчительські школи на основі вступних екзаменів приймали юнаків і дівчат віком від 15 до 17 років, які вже мали за плечима двокласну школу. У церковно-вчительській школі викладали церковні і загальноосвітні предмети. Історичні джерела свідчать, що у 1913 р. в порівнянні із 1905 р. змінилася ситуація по складу вчителів суспільних дисциплін, а саме: 1) на 0,37% знизилася кількість священників, в 2 рази зросла кількість дяконів, на 0,5 рази зросла кількість псаломщиків. За статевою ознакою вчителів суспільних дисциплін спостерігається зростання: на 0,26% чоловіків та на 0,36% жінок.

За цей період, аналізуючи рівень світських вчителів, спостерігається:

– зниження: осіб з вищою і середньою освітою на 1,21%; осіб, які мають свідоцтво на звання вчителя початкової школи, на 5,05%; осіб, які мають звання вчителя грамоти на 12,83%; осіб, без будь-якого свідоцтва на 39,93%.

– зростання: осіб зі спеціальною педагогічною освітою на 3,86%; осіб, що мають звання вчителя однокласної школи на 50,14%;

Таким чином, в 1913 р. в порівнянні із 1905 р. спостерігається зростання рівня освіти світських вчителів.

Як свідчать документи, Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, відкрита 1 січня 1833 р. в найманому приватному будинку Бесадовської на проті архієрейської церкви [24, с. 16], під час Першої світової війни зазнала кількох евакуацій до: м. Київ (липень 1914 р.), м. Симбірськ (1915 р.), м. Хорол (16 липня 1917 р.), де в будинку реального училища гімназія і розмістилася. Заняття розпочалися тільки 1 вересня 1917 р. у другу зміну [25, арк. 24]. Наприкінці 1916-1917 навчального року гімназія мала 8 основних, 1 підготовчий і 4 паралельні класи [25, арк. 7].

Заняття розпочали тільки 1 вересня 1917 р. без достатньої матеріально-технічної бази. Кількісний склад вихованців гімназії не був сталим і коливався залежно від того, в яких умовах вона перебувала. Зокрема, на початку 1916 р. він нарахував 133 гімназистів. Через рік після його проведення до Кам'янця-Подільського їх кількість зросла до 455 (до норми, яка існувала до евакуації) [26, арк. 7]. Проте на 1 січня 1917 р. кількість гімназистів різко зменшилася до 165 осіб, а у 1917 р. – зросла до 264 [27, арк. 1-51].

З 1 вересня 1917-1918 навчального року, за дорученням попечителя Київського навчального округу, ліквідували підготовчий клас і паралельні відділення при 1, 3, 4 і 5 класах. Отже, на 1 січня 1918 р. до складу гімназії входило лише 8 основних класів [28, арк. 1–51], де навчалися 177 осіб, в яких курс навчання включав окремі предмети.

Слід зазначити, в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії навчалися вихованці різного віку – від 8 до 22 років. Архівні матеріали (таблиця 1) дають вичерпну характеристику кількісного, національно-конфесійного і соціального складу гімназистів Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії станом на 1 січня 1918 р.

Як свідчать історичні джерела, серед майже півтора десятка жіночих гімназій, які існували

Таблиця 1

Кількісний, національно-конфесійний і соціальний склад гімназистів Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії станом на 1 січня 1918 р.

Кількість гімназистів	Підгот.	I	I	II	II	III	III	IV	IV	Всього
		V	V	VI	VI	VII	VII	VIII	VII	Всього
	Підгот.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	Всього
За віросповіданням										
– православні	-	13	12	6	3	10	10	15	16	95
– римо-католики	-	2	2	2	2	4	2	5	6	25
– вірмени	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
– інші християни	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
– іудеї	-	16	8	2	8	11	2	8	2	57
За соціальним складом										
– спадкові дворяни	-	1	-	-	-	-	1	1	-	3
– сини особистих дворян і чиновників	-	-	2	-	2	-	1	1	1	7
– із духовного звання	-	1	-	-	2	-	-	1	1	5
– купців	-	3	-	3	1	2	1	2	-	22
– селян	-	13	15	1	6	16	5	20	18	94
– іноземці	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
– інші	-	9	2	2	3	1	1	1	-	19

Джерело: систематизовано автором на основі опрацювання [29, арк. 11]

на Поділлі до 1917 р. найважливіше місце належить Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії. Заклад за 50 років існування (1867-1917 рр.) закінчило приблизно дві тисячі вихованок.

У 1902-1903 н.р. було переглянуто і перероблено програми з усіх предметів з метою наближення їх до норм, вказаних у нормальному таблиці, і рівномірного розподілу їх по класах відповідно до віку і розвитку учениць. З метою досягнення завершеності курсу чотирьох класів до нього було [30, арк. 10–11]:

– введено викладання вітчизняної історії і географії;

– посилено увагу на наочність у викладанні всіх предметів;

– раціоналізовано постановку викладання малювання;

– запроваджено у першому класі викладання історії мистецтв;

– вжито заходів для складання наочних програм з малювання і рукоділля;

– приділено увагу вивченню іноземних мов, внаслідок чого у перших трьох класах вивчали дві мови (французьку і німецьку) усі учениці, у IV класі тільки 5 учениць вивчаючи одну із мов.

Про зменшення у гімназії кількості учениць, які не вивчали однієї або двох мов, свідчать такі дані: у 1901 р. не вивчали однієї мови 153 учениці, двох мов – 62, у 1902 р. відповідав 108 і 29, у 1903 р. – 76 і 19, у 1904 р. – 58 і 14, у 1905 р. – 29 і 5 [31, арк. 120].

Як видно із звіту гімназії за 1903 рік, певні відступи здійснювалися від загальноприйнятого навчального плану адміністрацією гімназії, а саме:

– введено один урок історії і у V класі і зменшено на один урок цього ж предмету у III класі;

– перенесено один урок російської мови з V класу в III клас.

Причиною таких змін був висновок комісії з перегляду програми з історії і необхідності більш раціональної постановки викладання історії: 1) пристосувати курс історії до віку і розвитку учениць; 2) розвивати в учениць у більшій мірі уміння переказувати почуте і прочитане. Для досягнення цієї мети комісія визнала необхідним у молодших класах обмежитися лише епізодичним курсом, а систематичний курс починати не раніше III класу [32, с. 78].

В архівних документах можна знайти середній вік учениць, так у 1903 р. він був таким: у I класі – 17 років, 2 – 16 років і один місяць,

3 – 15 років, 4 – 13 років та 10 місяців, 5 – 12 років 7 місяців, 6 – 12 років та 11 місяців і у 7 – 11 років та 4 місяці [33, арк. 28].

Важливим показником діяльності гімназії є кількість її випускниць. Так, у 1909 р. гімназію закінчило 42 учениці, а вибуло 47, у 1910 р. відповідно 40 і 34, у 1911 р. – 38 і 4228. Причинами перевищення кількості вихованок над тими, хто закінчив училище виступали: матеріальне становище вихованок, хвороби, неуспішність.

Архівні документи свідчать, що кількість службовців у гімназії була невеликою – в середньому 20-35 чоловік, в тому числі: два вчителі закону Божого (православного і римо-католицького), учителі наук, учительки нових мов, учителі мистецтв. Нагляд за поведінкою і моральним вихованням гімназисток здійснювали класні наглядачки, які водночас читали уроки у молодших класах. Треба зазначити, що учителі, перш ніж приступити до роботи у гімназії, повинні були одержати від місцевих властей підтвердження про благонадійність. Більшість учителів гімназії мали середню освіту, рідко вищу.

При збільшенні кількості учениць зростала відповідно і сума коштів на утримання закладу. Якщо у 1878 р. витрати становили 11 855 руб. [34, арк. 7], то у 1887 р. – 16 547 руб. [35, арк. 1], у 1907 – 29 706 руб. [36, арк. 4], то у 1913 р. – 35 898 руб. [37, арк. 57]. Джерелом утримання гімназії були кошти, що надходили від плати за навчання, асигнування від відомства, проценти від капіталів, з державної скарбниці на додаткові винагороди головної наглядачці, внесків почесного «блюстителя» і з процентів від поточних рахунків.

Після ліквідації марійського відомства в кінці 1917 року, у 1918-1920 рр. гімназія набувала інших відомчих підпорядкувань, ставала місцем розквартирування військ тощо, а у липні 1920 року була закрита органами радянської влади.

Висновки і пропозиції. У роботі досліджено передумови встановлення та розвитку освіти дорослих в мережі церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії у другій половині XIX – початку XX століття, базуючись на опрацюванні низки архівних документів. Перспективами подальших досліджень є визначення основ функціонування системи повітових та окружних ревізорів церковнопарафіяльних шкіл та їх вплив на забезпечення ідентичності навчального процесу для дорослих подолян.

Список літератури:

1. Фальборк Г., Чернолусский Г. Народное образование в России. С. Петербург, 1901, 261 с.
2. Качковський О. Освіта на Поділлі у XIX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 1. 1998. С. 83–90.
3. Константинов Н.А. Очерки по истории начального образования в России / Н.А. Константинов, В.Я. Струминский. Москва : Педагогика, 1953. 273 с.
4. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). Москва : Просвещение, 1982. 208 с.
5. Развитие народной освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / За ред. М.Д. Ярмаченка. Київ : Радянська школа, 1991. 381 с.
6. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. Біла Церква, 2008. С. 15–16.
7. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. 2009. С. 46.
8. Перерва В.С. Православне Надросся у XIX столітті. Біла Церква, 2004. С. 188–189.
9. Краткий очерк церковно-школьного дела в Подолии за последнее десятилетие (1884-1894 г.). С. 552.
10. Державний архів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 4817. Арк. 87.
11. Миронов Б.Н. Зазначена праця. С. 106.
12. Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III. СПб., 1901. С. 621.

13. Преображенский И.В. Отечественная церковь по статистическим данным всеподданнейших отчетов с 1840-1841 по 1890-1891 годы. СПб., 1895. С. 94–95.
14. Высочайший Ее Императорского Влчества Государыни Императрицы Марии Федоровны дар Подольскому женскому училищу духовного ведомства. ПЕВ. 1888. № 4. С. 67.
15. Белякова Е.В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. Москва, 2001. 423 с.
16. Годичный акт в Тульчинском женском епархиальном училище. ПЕВ. 1894. № 32, часть неофициальная. С. 605–615.
17. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1895/96 уч. год. ПЕВ. 1897. Приложение к № 19-20. С. 1–18.
18. Отчет о состоянии Тульчинского женского епархиального училища в учебно-воспитательном отношении за 1894/95 уч. год. ПЕВ. 1896. № 16. С. 323–328.
19. Столетний юбилей Подольской духовной семинарии. – 1798-1898 гг. Каменец-Подольский, 1898. С. 65.
20. Подолія. 1914: 2 мая. № 52. С. 29.
21. Мельник Е., Буравченков А. Зазначена праця. С. 318.
22. Слободенюк П.Я. Зазначена праця. С. 38.
23. Церковно-школьное дело в Подольской епархии / Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1905. № 43.
24. Каменец-Подольская гимназия: историографическая записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833-1833). Каменец-Подольский, 1883. С. 20.
25. Державний архів Хмельницької області. Ф. 319. Оп. 2. Спр. 751. Арк. 24.
26. Державний архів Хмельницької області. Ф. 319. Оп. 2. Спр. 766. Арк. 7.
27. Державний архів Хмельницької області. Ф. 319. Оп. 2. Спр. 737. Арк. 1–51.
28. Державний архів Хмельницької області. Ф. 319. Оп. 2. Спр. 737. Арк. 1–51.
29. Державний архів Хмельницької області. Ф. 319. Оп. 2. Спр. 751. Арк. 11.
30. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 260. Арк. 10–11.
31. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 191.
32. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. Москва, 1976. С. 133.
33. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 28.
34. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 7.
35. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 1.
36. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 4.
37. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 57.

References:

1. Fal'bork G., Chernoluskiy G. (1901). Narodnoye obrazovaniye v Rossii [National education in Russia]. St. Petersburg. (in Russian)
2. Kachkovskyy O. (1998). Osvita na Podilli u XIX stolitti [Education in Podillia in the nineteenth century]. Osvita, nauka i kultura na Podilli [Education, science and culture in Podillya]. Vol. 1, pp. 83–90.
3. Konstantinov N.A. Struminskiy V.Ya. (1953). Ocherki po istorii nachal'nogo obrazovaniya v Rossii [Essays on the history of primary education in Russia]. Moskva : Pedagogika. (in Russian)
4. Ososkov A.V. (1982). Nachal'noye obrazovaniye v dorevol'yutsionnoy Rossii (1861-1917) [Primary education in pre-revolutionary Russia (1861-1917)]. Moskva: Prosveshcheniye. (in Russian)
5. Yarmachenka M.D. (1991). Rozvytok narodnoyi osvity i pedahohichnoyi dumky na Ukrayini (X – poch. XX stolitti) [The development of national literature and pedagogical education in Ukraine (X – second part XX century)]. Kyiv : Radyanska school. (in Ukrainian)
6. Pererva V.S. (2008). Istoriya shkilnytstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – poch. XX stolittya [History of schooling in the towns and villages of Kyiv region from the XIX – early XX centuries]. Bila Tserkva, pp. 15–16.
7. Cesak I.V. (2009). Osvitni zaklady Podillya u druhiy tretyni XIX stolittya [Educational institutions of Podillya in the second third of the nineteenth century]. Osvita, nauka i kultura na Podilli [Education, science and culture in Podillya].
8. Pererva V.S. (2004). Pravoslavne Nadrossya u XIX stolitti [Orthodox Seduction in the 19th Century]. Bila Tserkva, pp. 188–189.
9. Kratkyy ocherk tserkovno-shkol'nogo dela v Podolii za posledneye desyatiletie (1884-1894). 552 p.
10. Derzhavnyy arkhiv Khmelnytskoyi oblasti. F. 315. Op. 1. Ref. 4817. Ark. 87.
11. Myronov B.N., Zaznachena pratsya. P. 106.
12. Obzor deyatelnosti vedomstva pravoslavnogo ispovedaniya za vremena tsarstvovaniya imperatora Aleksandra III [An overview of the activities of the Orthodox confession department during the reign of Emperor Alexander III] (1901). St. Petersburg, p. 621.
13. Preobrazhenskiy I.V. (1895). Otechestvennaya tserkov' po statisticheskim dannym vsepoddanneyshikh otchetov s 1840-1841 po 1890-1891 gody [Patriotic Church according to the statistics of all reports from 1840-1841 to 1890-1891]. SPb., pp. 94–95. (in Russian)
14. Vysochayshiy Yeye Imperatorskogo Vlichestva Gosudaryni Imperatritsy Marii Fedorovny dar Podol'skomu zhenskому uchilishchu dukhovnogo vidomstva [Her Emperor's Highness Empress Maria Feodorovna's High Emperor gave a gift to the Podolsk Women's School of the Spiritual School] (1888). SPb., p. 67. (in Russian)
15. Belyakova E.V. (2001). Tserkovnyy sud i problemy tserkovnoy zhizni [Church court and problems of church life]. Moskva, p. 423. (in Russian)
16. Godichnyy akt v Tul'chinskogo yeparkhial'nom uchilishche [The one-year act in the Tulchinsky women's diocesan school] (1894). PEV. № 32, part of the unofficial, p. 605–615.
17. Otchet o sostoyanii Tul'chinskogo yeparkhial'nogo zhenskogo uchilishcha v uchebno-vospitatel'nom otnoshenii za 1895/96 uch. god [Report on the state of the Tulchinsky Diocesan Women's School in an educational attitude for the 1895/96 school. Year] (1897). PEV. Annex to the number 19-20, p. 1–18.
18. Otchet o sostoyanii Tul'chinskogo zhenskogo yeparkhial'nogo uchilishcha v uchebno-vospitatel'nom otnoshenii za 1894/95 uch. god [Report on the status of the Tulchin Women's Diocesan School in terms of education and teaching for the 1894/95 school. year] (1896). PEV, № 16, p. 323–328.

19. Stoletniy yubiley Podol'skoy dukhovnoy seminarii. – 1798-1898 [The centenary of the Podolsk Theological Seminary. – 1798-1898] (1898). P. 65.
20. Podoliya [Podolia] (1914). 52, p. 29.
21. Melnyk E., Buravchenkov A. Zaznachena pratsya, p. 318.
22. Slobodenyuk P.Ya. Zaznachena pratsya, p. 38.
23. Tserkovno-shkol'noye delo v Podol'skoy yeparkhii [Church-school affairs in the Podolsk diocese]. Podol'skiye yeparkhial'nyye vedomosti. Chast' neofitsial'naya [Podolsk diocesan statements. Part of the unofficial] (1905). Vol. 43.
24. Kamenets-Podol'skaya gimnaziya: istoriograficheskaya zapiska o pyatidesyaetnem yeye sushchestvovanii (1833-1833) [Kamenetz-Podolsk gymnasium: a historiographical note on its fifty-year existence (1833-1833)] (1883), p. 20.
25. Derzhavnyy arkhiv Khmelnytskoyi oblasti [State archive of Khmelnytsky region] F. 319. Op. 2. Spr. 751. Ark. 24.
26. Derzhavnyy arkhiv Khmelnytskoyi oblasti [State archive of Khmelnytsky region]. F. 319. Op. 2. Spr. 766. Ark. 7.
27. Derzhavnyy arkhiv Khmelnytskoyi oblasti [State archive of Khmelnytsky region]. F. 319. Op. 2. Spr. 737. Ark. 1–51.
28. Derzhavnyy arkhiv Khmelnytskoyi oblasti [State archive of Khmelnytsky region] F. 319. Op. 2. Spr. 737. Ark. 1–51.
29. Derzhavnyy arkhiv Khmelnytskoyi oblasti [State archive of Khmelnytsky region] F. 319. Op. 2. Spr. 751. Ark. 11.
30. Kam'yanets-Podil'skiy miskyy derzhavnyy arkhiv [Kamyanets-Podilsky City State Archive] F. 65. Op. 1. Spr. 260. Ark. 10–11.
31. Kam'yanets-Podil'skiy miskyy derzhavnyy arkhiv [Kamyanets-Podilsky City State Archive] F. 65. Op. 1. Spr. 261. Ark. 191.
32. Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli narodov SSSR. Vtoraya polovina XIX v [Essays on the history of the school and pedagogical thought of the peoples of the USSR. The second half of the nineteenth century] (1976). Moskva, p. 133. (in Russian)
33. Kam'yanets-Podil'skiy miskyy derzhavnyy arkhiv [Kamyanets-Podilsky City State Archive] F. 65. Op. 1. Spr. 261. Ark. 28.
34. Kam'yanets-Podil'skiy miskyy derzhavnyy arkhiv [Kamyanets-Podilsky City State Archive] F. 65. Op. 1. Spr. 55. Ark. 7.
35. Kam'yanets-Podil'skiy miskyy derzhavnyy arkhiv [Kamyanets-Podilsky City State Archive] F. 65. Op. 1. Spr. 171. Ark. 1.
36. Kam'yanets-Podil'skiy miskyy derzhavnyy arkhiv [Kamyanets-Podilsky City State Archive] F. 65. Op. 1. Spr. 354. Ark. 4.
37. 31. Kam'yanets-Podil'skiy miskyy derzhavnyy arkhiv [Kamyanets-Podilsky City State Archive] F. 65. Op. 1. Spr. 344. Ark. 57.